

Михаило-Милан С. Килибарда

О РАДУ ИЛЕГАЛАЦА У БАЊАНИМА ОД 1. ЈУНА 1942.
ГОДИНЕ ДО КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ

У току ослободилачког рата и револуције у Бањанима су се испољиле и неке специфичности, које су, мање или више, имале непосредан утицај на развој догађаја у том крају. Стицај тих околности и њихова историјска условљеност допринијели су да рад комуниста у илегалним условима у периоду рата буде нешто свестранији и плодноснији него у неким другим крајевима Црне Горе.¹

Партијска организација у Бањанима формирана је тек у децембру 1940. године.² Она је била и млада и малобројна у предустаничком периоду, као и током читаве 1941. године. Нешто бројније подмлађивање партијских ћелија извршено је тек крајем 1941. године. Међутим, ваља истаћи да та организација, иако малобројна и састављена претежно од млађих чланова, у првој ратној години није правила озбиљније грешке (секташтво и застрањивања разних врста) да би у критичним данима по развитаку НОП-а 1942. године изазвала против себе јаче нерасположење народа. Та је чињеница добрим дијелом условила да се створе могућности за рад и опстанак илегалних партијских радника на терену Бањана, не само из овог краја већ и са других терена.

Војно-политички руководиоци устаничких јединица у Бањанима уживали су још из предратног периода добар углед. Због тога су још од првих дана устанка добили масовну подршку и повјерење, што се нарочито испољило у брзом и масовном нарастању јединица, као и учешћу великог броја добровољаца у разним акцијама, најприје у Херцеговини, а затим у Санцаку и то-

¹ И до данас је очувана она духовита анегдота у овом дијелу Црне Горе, у којој се каже да су некога сиромаха питали да ли више воли да му помогне бог или људи, а он је одговорио да више воли да му помогну људи, само ако међу њима има Бањана.

² Прву парт. ћелију у Бањанима формирао је по налогу МК КПЈ Грахово Сава Ковачевић.

ком 1942. године у Катунској нахији, у Васојевићима, на Борчу и слично.³

Једна од битних погодности за успјешан развитак НОП-а у Бањанима била је и та што је већина најугледнијих домаћина још од самога почетка устанка била на линији ослободилачке борбе, стављајући све она располагање за потребе борбе за слободу или за испомоћ сиромашнима преко магацина НОФ-а.⁴

У илегалним условима рада од значаја је и чињеница да су на терен враћени, углавном, комунисти у које је народ имао повјерења, цијенио их, радо их примао и пружао им свестрану помоћ и подршку.

Бањани су прије рата имали врло мали број интелектуалаца, па су и они, изузев неколико учитеља, живјели и радили ван овога терена. Када су се, након окупације наше земље 1941. године, окупили у Бањанима, показало се да већина њих подржава КПЈ. Скоро сви су убрзо ступили у њене редове и од почетка се укључили у устаничке јединице. Њихова опредјељеност за устанак и борбу против окупатора имала је врло позитиван одраз на расположење народа и његову приврженост ослободилачкој борби. То се осјећало током читавог рата.

До повлачења партизанских снага за Босну, у јуну 1942. године, и у Бањанима је по директиви КПЈ стријељан један број лица, већином јаче компромитованих — било као ранији аустријски шпијуни, познати лопови или они који су се својим поступцима прије и у току устанка експонирали као петоколонашки, противници устанка и сл. У том погледу изузетак чини стријељање Гаја Кнежевића, командира партизанске чете у Петровићима.⁵ Околност да се међу ликвидираним лицима није нашао неки од утицајнијих људи, као и то да су стријељања вршена тек након јавне осуде, условила је и допринијела да комунисти у илегалном периоду због ових ликвидација нијесу имали неких посебних тешкоћа. Међутим, ваља истаћи да је с почетка 1942. године било тенденција и притисака да се стријеља још један

³ На збору који је одржан на Велимљу 29. априла 1942. године, на којем је говорио Митар Бакић, било је преко 1.500 људи. То је био период велике осеке партизанског покрета у Црној Гори. Тада се јавило више добровољаца него што је било могуће узети у јединице (Зборник НОР, III, 3, док. 54).

⁴ Типичан је примјер старог Јосифа Н. Копривице, који је на збору у Велимљу изјавио да даје све своје на располагање борцима за слободу. Он је био замјеник команданта Бањско-вучедолског батаљона. Спадао је у ред богатијих Бањана.

⁵ Гајо Кнежевић је стријељан због тога што је као командир чете дозволио да његова два војника убију комунисту Шаховића, муслимана из Требиња, који је преко Бањана покушао да пређе у Фазлагича Кулу. Стријељање је извршено по директиви МК КПЈ Грахово. Уочи извршења ове казне Гајо је на једном збору говорио, као врло истакнут припадник НОП-а. По занимању је био ковач. Шаховић је убијен из пљачкашких побуда, а Гајо о томе није ништа знао.

број људи који су често површно и са стране цијењени као кочница покрету и да ће се прије или касније понашати као квислинзи. Партијска организација у Бањанима није прихватила такве оцјене нити је попустила таквим притисцима, па јој је управо због тога, почетком 1942. године, приписиван опортунизам, и недовољна одлучност у борби против пете колоне. Ево једног примјера који ово илуструје. Почетком јануара 1942. године у Грахову је одржан проширени састанак МК КПЈ,⁶ коме сам присуствовао као делегат бањске партијске организације. Састанку је присуствовао и Радоје Дакић-Брко, тадашњи секретар ОК КПЈ Никшић. Наша партијска организација оштро је критикована, и то управо због неизвршења директива да се ликвидира још један број људи, без обзира на чињеницу да је тих дана cjелокупно становништво Бањана било активно укључено у НОБ, а само на бојиштима Црне Горе и Херцеговине у то вријеме налазило се преко 600 бораца! Критиковани смо и због пријема у КПЈ др Сава Ђукановића, и то само зато што је он био доктор теолошких наука. Чак је, на том истом састанку, Сава искључен из Партије, иако је још од првих дана припрема за устанак, као и у првим борбама и даље, био врло активан, па је чак био постављен за политичког комесара једне чете. Учествовао је у борби на Пљевљима, у децембру 1941. године, као и у многим другим акцијама које је водио Бањско-вучедолски батаљон. Он је на ово искључење уложио жалбу као убијеђени комуниста. Та жалба је касније доспјела у руке квислинзима, па је због ње и ликвидиран од стране домаћих издајника. Наиме, у данима одступања за Босну ми Сава нијесмо позвали да пође са нама. На суђењу је имао примјерно држање, изјављујући у лице квислинзима да „не признаје суд под окупатором“.⁷

Већина оних људи за које је од стране МК КПЈ Грахово тражена ликвидација остала је и након одласка партизана у Босну на страни НОП-а, и наставила је сарадњу са илегалцима. Неки од њих су касније постали официри ЈНА, а један од њих је чак носилац Споменнице 1941. године! Само мањи број се касније стварно ставио у службу окупатору и остао трајно против НОП-а.

У фебруару 1942. године на Велимљу је одржано дводневно савјетовање свих комуниста из Бањана, на коме је Радоје Дакић-Брко дјелимично кориговао ранију оцјену. Приликом једног нашег сусрета 1943. године питао сам га да ли и даље мисли о бањској партијској организацији онако како је констатовано на

⁶ На подручју никшићког среза била су два МК КПЈ: Никшић и Грахово. Бањани су припадали МК КПЈ Грахово све до формирања Републичког, односно Среског комитета КПЈ Никшић.

⁷ Опширније о држању др Сава Ђукановића пред класним непријатељем писао је Гојко Килибарда у „Никшићким новинама“ из 1962. године.

састанку МК КПЈ Грахово. Рекао ми је да је још на пленуму у Бањанима дошао до закључка да је оцјена била оштра и да је бањска организација углавном добро радила. Каснији догађаји су то недвосмислено потврдили, а то се данас са историјске дистанце може још јасније видјети. Ако бисмо покушали да тражимо узрок таквом стању, он би се првенствено нашао у чињеници да је партијска организација била релативно мала и млада, те да се управо зато морала ослањати на политичке а не на репресивне мјере. Заправо, алтернативе није било.

У предратном периоду Бањани су, углавном, припадали опозиционим струјама и као противници режима чешће су долазили у сукоб са властима. Отворено су пјеване прокомунистичке пјесме и испољаване симпатије према Русији, што је и традиционално. И то је имало утицаја на масовније одредијељење за НОП.

Искуства из ранијих ратова научила су старије људе да су сви сарадници окупатора лоше прошли. Због тога је и давана онако масовна подршка комитима у доба аустроугарске окупације, особито кад су почели да ликвидирају окупаторске шпијуне. То је преношено на млађе, тако да је и то искуство и традиција било од користи у данима кризе покрета.

Послије битке на Сутјесци, у љето 1943. године, преко Бањана су прошле стотине здравих, рањених и изнемоглих бораца који су се враћали у Црну Гору. Не може се навести ни један једини случај да је неки од ових бораца настрадао, да је ухваћен и предат окупатору или четницима. Напротив, многи су остајали у Бањанима краће или дуже вријеме, ради лијечења, а касније су, опорављени, одлазили или у јединице или својим кућама.

Бањани са Велимљем, као центром, нијесу били повезани колским путем ни према Никшићу, ни према Требињу и Билећи. Због тога на Велимљу у току рата није било окупаторскога гарнизона, што је олакшавало ситуацију. Истина, окупаторски војници су долазили у Бањане 5—6 пута, у наступању за партизанима, или касније, ради одржавања морала квислиншких јединица.⁸

Бањани су припадали окупационом подручју на коме је, након повлачења партизанских јединица за Босну, средином 1942. године, власт организовао „зеленашки“ вођа Крсто Поповић. Услјед тога је утицај Баја Станишића био знатно слабији, иако је и он имао доста присталица. Уз то, за команданта „зеленаша“ одређен је Косто Радовић, бивши црногорски официр, изразити

⁸ Чим су људи видјели да четници и „зеленаши“ држе скут окупатору, у народу је наступило разочарање у циљеве њихове борбе. Због тога је долазило до отворених пребацивања за измењарство окупатору. Тако је у Мацаварама дошло до свађе између Илије Ђ. Мирковића и Филипа Петровића, Илија је одбио да изврши Филипово наређење да тјера сламу за Италијане, рекавши на збору: „Ти, Филипе, помажи Талијане, а ја ћу партизане, па да видимо коме ће се прије досадити!“.

опозиционер за Ђријеме старе Југославије (није чак хтио да прими пензију од Краљевине Југославије!), у народу веома омиљен и популаран као унук сердара Ђока Бањанина, а иначе познат као поштен човјек и лични јунак из балканских ратова и првог свјетског рата. У најтежим данима Косто Радовић је прихватио сарадњу са илегалцима, склон да нађе компромис и прихвати рјешење које је најбоље и за појединце и за читаво племе. То је олакшавало живот и рад у периоду квислиншке власти у Бањанима.⁹

Истакнуте околности су, свакако, биле од великог значаја за брз повратак морала у данима кризе ослободилачког покрета, као и за готово несметан и полуилегалан рад илегалних партијских радника у 1942, а нарочито у 1943. години, тј. до доласка пролетера из Босне у септембру 1943. године.

Ситуација у Бањанима непосредно послје одласка црногорских партизана у Босну

Послије успјешног контранапада здружених јединица Никшићког и Ловћенског НОП одреда, изведеног на простору села Копривица ка Велимљу 11. јуна 1942. године, којим су разбијене окупаторске и квислиншке снаге, партизани су у потпуном реду у колонама напустили територију Бањана и преко Утеса прешли са рањеницима из болнице у Мацаварама на терен Голије.

Наступио је општи страх од репресалија. Прва мјера нове власти била је да се породицама из којих је неко био у партизанима ускрати право на требовање, када је глад била озбиљно закуцала на свака врата. Почела су хапшења и интернације, особито оних лица која су се више истицала радом за НОП. На терену је остао један број чланова КПЈ, најчешће рањених или изнемоглих у борбама, тј. оних који нијесу били способни за одступање. Такође је један број остао „на своју руку“, не знајући да партизани сдлазе за дужи период. Било је јасно да ће они бити први на удару. Убрзо су скоро сви постали лак плијен, па су се нашли у окупаторским и квислиншким затворима, од Бањана до Никшића и даље.

---

⁹ Косто Радовић је изјавио приликом предаје власти партизанима да није имао милијег дана у животу. У периоду илегалног рада је сарађивао са илегалцима и настојао да спречи репресалије над становништвом. У најтежем периоду, у јуну 1942, када су била отпочела масовна хапшења сарадника НОП-а, Косто је преузео команду од квислинга Душана Вуковића, онемогућивши му да ради од Бањана шта је хтио. Вјешто је наговарао људе да се клоне злочина, опомињући их да ће свако одговарати за недјела кад дође слобода. Он је у септембру 1943. године именован за команданта мјеста од стране Штаба Треће дивизије.

Из рата је изашао као мајор ЈНА.

У прво вријеме један број активиста скривао се код најближих. Само ријетким појединцима је успјело да остану неоткривени и избјегну интернацију. За њих за годину дана нико није знао сем најближа родбина и, касније, илегалци. Да се не би открили, нијесу смјели тражити ни најнужније лекове, те су остали готово беспомоћни, све док се ситуација није поправила. У првом таласу хапшења и интернација страдао је и један број партизана који су остали код својих кућа, а нијесу били комунисти. Ово су били изразити активисти из прошлог периода, или они из чијих је породица неко пошао у Босну. Многи су отворено пркосили квислинзима, па су хапшени и одвођени у затворе или интернирани. Квислинзи су се побринули да организују и свој суд на Велимљу, мислећи да ће он имати пуне руке посла. Међутим, преварили су се. Сеоски кметови нијесу хтјели да предају спискове сумњивих лица и оних који су се истицали као партизани. Дошла је до пуног изражаја племенско-братственичка солидарност, па су припремљени спискови за одашиљање у интернацију поцијепани,¹⁰ јер се свако бојао етикете шпијуна и потказивача своје браће. У томе је много помогла пропаганда људи привржених НОП-у, као и искуснијих угледних људи који су опомињали млађе да се не залијећу, истичући да „ће се и ово некад звати лани“ и да партизани нијесу за сва времена нестали, па кад се поврате и земља се ослободи, биће потребно подносити рачуне шта је ко радио.

Несташица соли, брашна и других основних намирница у пролеће 1942. године изазвала је највеће тешкоће и народу и војсци. Иако је народ био спреман да помаже борбу партизана, сталне реквизиције и немаштина у коју је запао негативно су утицали на спремност маса за борбу. Осим тога, квислинзи и окупатор су почели да пропагирају тоталну пропаст комуниста, а уз то се ширио мит о благостању у крајевима из којих су се повукле партизанске јединице, тј. из правца Катунске нахије. Обилато је ширена пропаганда да „Италијани дијеле требовање колико год коме треба“. Због свега тога, сљедовање које је окупатор почео да дијели од глади угроженом становништву имало је у почетку снажан утицај на већи број људи. Због тога су окупаторску пушку узели чак и они који нијесу били четнички расположени, пошто им је у тим кризним данима, сем ове, остајала само још једна алтернатива — оставити породицу да скапава од глади и поћи у интернацију. Многи су рачунали да ће све то бити кратког вијека и да ће се повратком партизана поново њима при-

¹⁰ Типичан је примјер Андрије М. Зечевића, сеоског кмета. Њему су партизани стријељали брата 1942. године, па се очекивало да ће он немилосрдно отпремити у интернацију све оне за које је сматрао да могу бити у вези с тим убиством. Међутим, он је први одбио да преда списак лица за интернацију, изјавивши да таквих нема.

кључити, само да се преживи најтеже. Треба истаћи да је било и оних који су пошли у Босну за партизанима, видећи да се неће моћи прикрити и да ће морати узети окупаторску пушку.¹¹

Убрзо послје одласка партизана, успостављене су жандармеријске станице на Петровићима, Велимљу, Црном Куку и Мапаварама. Никад их раније није било толико у Бањанима. Међутим, у националистичким јединицама Крста Поповића нашао се већи број дојучерашњих партизана, који су и даље остали идејно везани за НОП. Управо ова чињеница је илегалцима много користила за лакше продирање у њихове редове и стварање упоришта међу њима. Сем тога, та војска није имала неке чвршће дисциплине, као ни партије која би јој обезбјеђивала идеолошко јединство, па су то многи увидјели и искористили за привремену камуфлажу.

По селима су именовани кметови који су са сеоским стражама обезбјеђивали села и извршавали остале послове по налогу власти, укључујући ту и расподјелу намирница. Партизанске породице, првенствено оне које су некога имале у бригадама, нијесу полагале право на сљедовање хране. Неки су, пак, категорички одбијали да приме „требовање“, иако им је нуђено.¹² По правилу, све породице из којих је неко био у партизанима комплетно су остајале привржене НОП-у, чак и у најтежим ситуацијама. У том погледу било је само неколико колебљивих, тј. оних који су се уплашили за голи живот или за породицу.

У периоду квислиншке власти и кризе покрета најтеже стање се испољило у селу Петровићима. Разлози су били сљедећи: гранични положај према Херцеговини и Грахову одакле су четници вршили снажан притисак и утицај; пролазак комуникација кроз село (жељезнички и колски пут); грешка направљена стријељањем Гаја Кнежевића и др. Због свега тога, из овог села се већи број људи јавио у четнике и злочиначки се понашао према симпатизерима покрета и партизанима који су се послје Сутјеске вратили на терен. Такав терор се није испољио ни у једном другом селу у Бањанима. Тако су, на примјер, четници на Петровићима тукли до бесвијести Јагоша Ковача, Шћепана Васиљеви-

---

¹¹ Приликом повратка у Пету црногорску бригаду Мирка Т. Копривице, који је од Штаба бригаде био добио задатак да се са Зеленгоре врати у Бањане, извиди ситуацију и ступи у везу са Петром Драшпином, са њиме је у бригаду пошао и Јефто Копривица, случајно изостао да не одступи с партизанима. Он је носилац Споменнице 1941. године.

¹² Типичан је примјер Мила Н. Баћковића, из Клачка. Он је одбио окупаторско „требовање“, говорећи осталима да то добијају као лижисахани и да би им „дали студени камен да се не плаше оне шаке партизана што су одступили за Босну“.

ћа, Машана Марковића, Андрију Поповића и друге.¹³ Но, и поред овако драстичних репресалија, у Петровићима је остао велики број одушевљених присталица НОП-а, о чему свједочи врло велики број палих бораца и жртава фашистичко-квислиншког терора из овога села.¹⁴

Повратак илегалца на терен Бањана и њихова сарадња у љето 1942. године

Непосредно пред повлачење јединица Ловћенског и Никшићког НОП одреда, на Капавицама је одржано савјетовање о раду на окупираној територији. Донесена је и одлука о враћању комуниста на терен, најпогоднији за рад у легалним или илегалним условима. По тој одлуци су Матија Килибарда и Душан С. Килибарда још из Копривица, почетком јуна, добили задатак да отпрате Николу К. Поповића са групом илегалца до Цуца, а затим да се врате у Бањане и да се као некомпромитовни, по могућности, легализују. Они су тако и поступили. У прво вријеме нијесу хапшени, већ им је само ограничено кретање на Велимљу, гдје су живјели. Десетак дана касније, у склопу одлуке о враћању илегалца за рад на окупираној територији, ПК КПЈ за Црну Гору је донио одлуку да се у Бањане врати и Михаило-Милан С. Килибарда, са задатком да буде партијско-политички руководилац за подручје бањске општине. Њему су придодати Војин Лубурић и Драго Марковић.

Ова три члана КПЈ упутила су се из Латична преко Голије у Бањане. На једном катуну у Голији случајно су срели Јована К. Копривицу и Јанка К. Килибарду, који су раније били послати из Голије у Бањане да извиде ситуацију и поднесу извјештај. У међувремену партизани су већ били напустили Голију, па су њих двојица изгубили везу. Били су веома исцрпљени, па смо одлучили да се са нама врате у Бањане, да не би пали четницима у руке при покушају тражења јединице. Тако је још прије преласка планине Његош и повратка на терен Бањана практично била оформљена партијска ћелија од 5 чланова, припремљених за рад на читавом терену, од Његоша до Косијерева. Усвојили смо закључили да се кроз осам дана поново сви нађемо на угово-

¹³ Чиме су се служили четници показује мучење старог Андрије Поповића, из Петровића. Пошто су га тукли до бесвијести, завезали су га око паса и окачили га виси за један хрст, а његовој породици су рекли да су га објесили. Војин Банићевић је погинуо као замјеник команданта батаљона, а Спасоје Браковић као командир чете. Јанко Килибарда је носиоца Споменнице 1941. године.

¹⁴ Душан Н. Миљанић, као младић, због болести није одступио с партизанима. За читав период илегалног рада био је међу најактивнијим сарадницима илегалца, а од 1943. године и један од истакнутих руководилаца СКОЈ-а у никшићком срезу. Сада је пуковник ЈНА.

реноме мјесту, а да за то вријеме сваки иде у своје село и да извиди стање. На сљедећем састанку је требало да се донесе даљи план рада. Међутим, уговореног дана и на мјесту одређеном за састанак нашли смо се само Драго Марковић и ја. Нијесмо знали шта је са осталима. Ситуација је била више него тешка. Затвори су били пуни људи. У народу је владао велики страх од сталних претреса, прогона и хапшења.

Да би наш повратак био прикирвен, а усљед недостатка сигурног склоништа и средстава за исхрану, нас двојица смо одлучили да се привремено разиђемо и склонимо код своје родбине, па кад се ситуација мало стиша, да се опет састанемо и успоставимо везе са осталима. Намјеравао сам да се привремено склоним код рођака Јоша Обровића у Кленку. При растанку рекао сам Марковићу гдје ћу се привремено склонити и гдје ћемо се опет састати. Рођаци су ме примили без резерве и склонили на сигурно мјесто. Међутим, већ сљедеће вечери чекало ме непријатно изненађење. Пробудио ме лавез паса кроз село, па сам схватио да се нешто ненормално дешава. Да бих утврдио о чему се ради, попео сам се на једну стијену, десетак метара удаљену од мјеста гдје сам спавао. Убрзо сам чуо неразговијетне гласове људи, који су се у кругу приближавали мјесту на коме сам се налазио. Било ми је јасно да сам откривен и да сам опкољен са свих страна. Није ми ни на крај памети тада долазило да ме је проказао Драго Марковић. Међутим, њега су четници ухватили онога истога дана када смо се растали, па су под жестокиим терором изнудили од њега признање о свим илегалцима. За мене је рекао мјесто гдје се скривам, а четници су потом мобилисали двије чете и у глуво доба ноћи опколили то мјесто. Покушао сам да избјегнем баш кроз село, рачунајући да им је распоред рјеђи на том правцу. То ми је и успјело, благодарећи и случају да је баш у засједи на коју сам наишао био један изразити симпатизер партизана, тако да нијесу пуцали, већ ми рекли тихим гласом куда да продужим.

Јован Копривица и Војо Лубурић су, у немогућности да илегално остану а под притиском сељака, покушали да се легализују. Њих су убрзо последије провале Марковића похватили и затворили. Из истих разлога у затвору су се нашли Матија и Душан Килибарда, којима сам поручио да покушају да побјегну из затвора и да ми се прикључе, пошто сам остао сам. Они у таквој ситуацији нијесу могли побјећи, али су ми поручили гдје, како и када да се повежем са Бјелицама, илегалцима из Врблице. Човјек који је требало ову поруку да ми пренесе дошао је са националистима на мјесто гдје сам био скривен, тако да сам се и ја обрзо нашао у затвору заједно са осталима, јер ми другог излаза није било.

У почетку поступак према нама није био лош. Омогућавали су нам да будемо у дворишту зграде затвора, чак ако хоћемо и читав дан. Нијесу забрањивали ни старажарима ни људима са

села (који су долазили да нас виде) да разговарају са нама. Убрзо смо открили да су многи стражари остали вјерни НОП-у и да су спремни да нам дају подршку. Одмах смо почели са организованим радом и припремањем једног броја људи, нама оданих, да нам се прикључе ако буде требало. Користили смо идејне, родбине и личне везе са тим људима, и одмах организовали неколико група од оних који су, зависно од ситуације, били ријешени да нам као стражари или спроводници омогуће бјекство у случају да нас четничка команда упуту у Никшић. Тако смо, неочекивано, створили доста повољне услове за рад, као и за повезивање са нашим симпатизерима у националистичким редовима а преко њих и са осталима на терену. Било је то много корисније него да смо остали негдје прикривени, без могућности кретања и ширих контаката са народом. С друге стране, убрзо су се могућности за наше бјекство осјетно побољшале, тако да смо могли побјећи скоро сваке вечери. Чак смо могли подесити да стражари буду људи из групе које су биле спремне да нам се прикључе ако буде требало. Користећи ове погодности, одлучили смо да упутимо опширно писмо Окружном комитету КПЈ Никшић и да образложимо нашу ситуацију и ситуацију на терену, те да од њега тражимо савјет шта да радимо — или да бјежимо или да останемо у затвору на Велимљу, гдје нам је, тако рећи под носом квислиншке власти, омогућен доста несметан рад и контакт са људима. Преко повјерљивих људи из редова наших стражара успјели смо да упутимо извјештај Окружном комитету. Поуздани другови: Војин Банићевић, Спасоје Ераковић и Јанко Килибарда данима су узалудно покушавали да успоставе везу са неким од чланова Окружног комитета. У томе нијесу успјели. Ми смо се у затвору осјећали из дана у дан све безбједнијим, број симпатизера и наших сарадника стално се повећавао, а ми нијесмо малтретирани.

Али наш статус није одговарао загриженим непријатељима покрета, па је затражена интервенција више команде да се Косто Радовић приволи и да се „група комесара“ спроведе у Никшић. Међутим, и ту појавила једна тешкоћа. Тешко је, наиме, било пронаћи поуздане стражаре који ће нас спровести у Никшић и предати Италијанима. Утицајем другова који су се тих дана налазили на слободи и кретали се Велимљем (Лука Копривица, Душан Килибарда, Војо Лубурић и други), као и утицајем мноштва симпатизера у редовима националистичке војске, стално се побољшавало расположење према нама. Ови другови су, сем тога, будно пратили сваки покрет четника и о томе нас обавјештавали. Плашили су се да се не доведе однекуд са стране поузданија стража. У међувремену је у затвор свакодневно довођен понеки симпатизер покрета. Они се нијесу дуго ту државали пошто смо сви били у једној просторији — било нам је могуће да се обавијестимо о држању појединаца у њиховим се-

лима и да сваког таквог припремимо за рад по изласку из затвора.

Преко наших симпатизера у националистичкој војсци или преко поузданих другова који су били на слободи слали смо поруке појединцима да се повежу са нама или у циљу њиховог активирања или у циљу утицања на угледније људе за њихов и даље позитиван и активан став у односу на НОП. Било је случајева да понеко од тих које смо позивали буде и ухапшен, као на примјер Душан М. Миљанић, али вријеме проведено са нама користило му је као инструктажа да би по изласку његова активност била још већа и одређенија. Тако се из дана у дан повећавао наш круг дјеловања, као и утицај, и у народу и у националистичкој војсци, па се повећавала и опасност да нас квислинзи једнога дана под сигурном стражом изненаде и предају Италијанима у Никшићу, а то би значило сигурну смрт за Матију, Божа Пејовића и мене, пошто смо били политички комесари. Зато смо одлучили да што прије побјегнемо из затвора. И четници су тих дана одлучили да нас по сваку цијену спроведу у Никшић. Они су нас ипак предухитрили, јер су оне вечери када је требало побјећи удвостручили страже и довели 35 окорјелих четника из Петровића, који су имали да нас спроведу до Никшића и предају Италијанима. Но, како су ови четници по доласку на Велимље, увидјели расположење народа према нама и у задњем моменту одбили да изврше ово наређење, одлучили смо да бјекство организујемо у путу за Никшић, па смо активирали неколицину сарадника који су већ припадали једној повјерљивој групи. Тако смо дали задатак Максиму Ђ. Баговићу,¹⁵ једном од наших поузданих сарадника из реда стражара, да се јави добровољно да нас са још 5—6 стражара спроведе у Никшић. Четничка команда је ово једва дочекала. И за нас је ово било сигурније него да покушавамо бјекство у условима појачаних стража око затвора. М Баговић је овај задатак без оклијевања прихватио, тим прије што је знао да и Косто Радовић није био вољан да нас шаље Италијанима, у сигурну смрт. Максим је одабрао патролу, узевши двојицу из групе припремљених сарадника НОП-а и још тројицу незагрижених четника. Истовремено су неколицина наших сарадника из редова националистичких војника са пушкама отишли у току ноћи да обавијесте Радована Килибарду и Спасоја Ераковића о нашем спровођењу, те да организују двије заседе на два могућа проласка к Никшићу.

---

¹⁵ Максим Ђ. Баговић је међу првима ступио у контакт са затвореним илегалцима, нудећи им помоћ ако буде требало. Он се прихватио задатка да спроведе комесаре, чиме је нађен најсрећнији излаз и за једне и за друге, јер је тако већ испланирано бјекство било најсигурније. Максиму Баговићу је признат статус борца НОР-а од прије 9. септембра 1943. године.

Повели су нас у рану зору. На прозорима кућа могла су се видјети уплакана лица оних који су мислили да одлазимо у сигурну смрт. Нијесу имали појма о организованим засједама, нити о спремности наших спроводника да бјеже са нама у шуму ако то буде требало. Прије него што смо изашли из Велимља, на путу се испријечило неколико наших симпатизера, присилно мобилисаних у националистичку војску, готових да онемогуће спровођење. Викали су из свега гласа да неће дозволити да се „преко њих живих Мато и Милан предају Италијанима“. У тој групи се нарочито истицао Вукашин Ераковић.¹⁶ Да не би долазило до непотребне гужве и поремећаја нашег плана, рекао сам Вукашину да се смире, јер је већ организовано наше бјекство. Затим сам рекао Максиму Баховићу да кренемо у правцу куће Радомира В. Килибарде, гдје ћемо се још договорити о појединостима и покушати да по овом омладинцу пошаљемо поруку засједама да се групишу на погодном мјесту. Тако се све одвијало по утврђеном плану.

Засједе су већ чекале. Максим је у договору са нама одабрао горњи пут, тј. онај ближи планини Вардару. Упутили смо поруку по Радомиру, знајући да ће бити довољно да она стигне до Радована С. Килибарде.¹⁷

Људи из засједе нијесу знали састав и јачину патроле, па рачунајући да ће она пружити отпор припремили су изненађење у једном кланцу. Радован Килибарда је устао и викнуо: „Не мрдај! Милан и Мато напријед, а остали руке увис“. Наши спроводници су дигли руке у вис, а затим смо ми преузели иницијативу, па смо рекли Радовану, препознавши га по гласу и видећи га на удаљености од око тридесетак метара: „Радоване, са нама ће поћи вођа патроле и још један друг“. Тако смо се издвојили из патроле: Божко Пејовић, Матија Килибарда, ја, Максим Баховић и Симо Миљанић. Брзо смо се договорили да са нама пођу по изричитој жељи Максим и Симо, а да се остала четворица из патроле врате у Велимље с нашом писменом поруком командирџу жандармеријске станице да ће за случај било каквих репресалија према породицама са нама одбјеглих другова платити главом свако ко покуша да злоставља недужне. Навели смо поименично одговорне. Овима из патроле смо рекли да се у одређено вријеме јаве на Велимље, како бисмо имали више времена да умакнемо

¹⁶ Вукашин Ерковић је виши официр ЈНА у пензији.

¹⁷ Радован С. Килибарда је теже рањен у Катунској нахији, па је остао у илегалству скривајући се код своје куће. Лијечио се у леђини, а љекове су му доносили рођаци, који су били закамуфлирани у националистичке. Четнички плавари су знали да је се коме Радован Килибарда, али се нијесу усуђивали да пошаљу јединицу да га пронађе и ухвати јер су знали да би му се ставили у заштиту многи из редова нац. милиције. Радован Килибарда је носио споменице 1941. године.

евентуалној потјери. Нас шесторица¹⁶ смо се упутили у правцу планине Његоша (Радован Килибарда, два спроводника, Максим Симо и нас тројица, Националистички војници који су учествовали или потпомагали засједе, вратили су се са пушкама у јединицу и остали анонимни.

У народу је настало велико одушевљење због тога што смо отети и одбјегли у шуму. Убрзо се прочуло по срезу никшићком, као и даље по Херцеговини, да су са Велимља заједно са комунистима одбјегли у шуму жандарми који су их спроводили. Морално-политичко стање код народа се нагло побољшало. Појединци су већ почели отворено да пркосе четничкој власти: „Ако ме четници ухвате, другови ће ме отети“. Четници су заиста тада покушали да застраше народ, па су похапсили више од 50 „сумњивих“, а сеоским кметовима су упутили распис да су они одговорни за слободно кретање патрола које спроводе затворенике дуж путева према Никшићу. Но, и ми смо кметовима послали писмене поруке да ће лично бити одговорни чак и за покушај да преко сеоских стража оснивају путеве за спровођење наших бораца и предавање окупатору. Тако смо осујетили даље планове о спровођењу са Велимља још преко 80 лица, које су се нашле на списку оних које је требало послати у интернацију. Од стране наших сарадника који су легално живјели понекад смо правили ноћне засједе на путевима према Никшићу, очекујући да ће четници ипак покушати да некога спроведу. Тако са Велимља нико није спроведен, док су са Петровића, и то возом, у затвореним вагонима, спровели неколико лица, од којих двојицу у Дубровник, бојећи се да се од стране илегалца не организује напад и на воз у правцу Никшића.

Немоћни да било шта ефикасно учине у борби против нас, четници покушавају да учине одговорним братства којима илегалци припадају. На једном збору, одржаном крајем љета 1942. године на Доњем Тупану, четнички настројени појединци насртали су на симпатизере партизана, окривљујући их за јатаковање и подршку илегалцима.

Томе је допринијело повољно опште стање и већ отворено изражавање симпатија према НОП-у већег дијела становништва.

Без обзира на описане околности и срећан завршетак илегалног периода у Бањанима, треба истаћи да је велика грешка била то што се прије одступања није повело више рачуна и припремило више склоништа са храном и осталим најнужнијим по-

¹⁶ У групи која се упутила у Његош били су: Матија Килибарда, Михаило Килибарда, Божо Пејовић, Радован Килибарда, Максим Ваховић и Симеун Миљанић. Кад су Косту Радовићу саопштили да су комесари побјегли и да су с њима одбјегла и два стражара, очигледно задовољан таквим исходом, направио је шалу на рачун Симеуна Миљанића, који је био врло развијен. Он је рекао да се не чуди осталима, али „ће ће се сакрити наш Симеун“.

требама за илегалце. Није било остављено ништа од технике (писаћа машина, радио-апарат) за информисање и пропаганду. Да је било таквих склоништа или бар по једно у свакој општини, сигурно не би дошло до онако масовног страдања илегалца у већини општина у Црној Гори.¹⁹

О начину рада у илегалним условима

Оцјењивали смо да је основно и најважније у нашем раду придобијање што већег броја људи за линију НОП-а. Исто тако нужно је било да се шири истина о партизанској борби и циљевима револуције, а с друге стране — да се разобличавају разне лажи и клевете које је окупатор заједно са својим присталицама обилато сијао. У том циљу примјенили смо метод да сваки дан обрадимо и убиједимо бар по једног домаћина. Матија и ја смо остали у илегалности, па смо свакодневно обилазили по једну кућу. По правилу, нигдје се нијесмо задржавали дуже од једног дана. Данили смо обично у близини куће, гдје је домаћин сматрао да је најбезбједније, а већ сљедеће вечери ишли смо код другог, и то на сасвим супротну страну. То је искључивало брже потјере у случају да нас неко прокаже. Рјеђе је са нама ишао и Радован Килибарда, јер се теже кретао. Био је рањен кроз плућа прије повлачења наших снага за Босну, па му је рана гнојила и крварила дуже времена. Он је у близини куће имао сигурно склониште, а његових 5—6 рођака, познатих као добри борци, увијек су били спремни да пруже организован оружан отпор евентуалном четничком насиљу. Тако се четници нијесу ни усуђивали да врше претрес тих неколико кућа.²⁰

У октобру—новембру 1942. године већ смо успјели да у Бањанима оформимо 3 партијске ћелије: на Тупану, Буску и у Копривицама. Новопримљени чланови КПЈ спремно су прихватили задатке, оријентишући се у првом реду на окупљање омладине. То је био најбољи пут ка успјеху. За годину дана илегалног рада успјели смо да обиђемо око 300 домова. Ријетко је који домаћин био незадовољан нашим доласком. Обично су мислили да су ријетки они код којих долазимо, па су сматрали да им тиме ука-

¹⁹ Илегалци су нарочито пострадали у праховској општини — преко тридесет људи је у периоду од јуна 1942. године до септембра 1943. године убијено или отпремљено у интернацију.

²⁰ Поред јединства оствареног на класној основи, треба истаћи и чињеницу да је често долазило до испољавања мање или веће присутности братственичко-племенских веза. Отуда су често могле да се чују и овакве мисли: „Неће Миљанић пустит Миљанића да му Талијани скидају главу“, или: „Нека свако чува своју кућу“. При том ваља рећи да је у периоду диференцијације такође дошла до изражаја сродничка веза, па су се класно неосвијешћени најчешће држали скута некога свога сродника за којег је важило да је паметан и да зна куд иде. (Отуда и она маса заведених, који су као четници заглавили у Прахову).

зујемо посебну част и повјерење. У разговорима смо водили рачуна о томе да не будемо сувише наметљиви или искључиви. Собом смо носили вијести о стању на фронтovima и још понешто од пропагандног материјала. Многи омладинци су самоиницијативно предузимали разне корисне акције. На примјер, Петар-Перица Миљанић,²¹ син патриота др Ника Миљанића, професора универзитета, са својом браћом је организовао слушање, умножавање и растурање вијести Слободне Југославије и савезника. У ову акцију био је укључен и Светозар Глигорић, сада шаховски велемајстор, као и већи број омладинаца, тако да су вијести веома брзо растуране. Вриједно је истаћи и самоиницијативну акцију 5—6 омладинаца села Мацавара, које је окупљао Раде С. Перовић. У немогућности да се повежу са нама, они су се редовно састајали и договарали о томе шта ко од њих може и на који начин да уради а да то буде допринос НОП-у.²²

Сличних акција било је и на другим мјестима, особито тамо гдје утицај илегалца није био већи.

Убрзо послије нашег бјекства из затвора обишли смо готово све сеоске кметове. Сви су нас добро примили, иако је већина њих симпатисала другу страну. Ставили смо им до знања да нам је познат рад и понашање свакога појединачно, а да од њих захтијевамо да имају одређено држање и да чувају људе. Неке кметове који су били загриженији као четници пасивизирали смо на тај начин што смо се претходно договарали са неким од легализованих сарадника НОП-а да у одређени час, ноћу, дође код тога кмета, гдје ће нас затећи у разговору са њиме. То ће утицати да се он пасивизира и да више не напада ни њега нити друге симпатизере НОП-а. Дешавало се да кмету дамо задатак да испита намјере команде о спровођењу затвореника и њиховом предавању Италијанима. Сама чињеница да смо му указивали такво повјерење утицала је на његову пасивизацију. Разумије се, томе треба додати и трајно присутну карактерну црту сељачког менталитета — тражење излаза, ако буде требало, и на једној и на другој страни. (То је, уосталом, условљено историјским околностима у којима је сељаштво живјело, али то је предмет посебне студије и дубљих проучавања.)

Карактеристично је, на примјер, било и наше контактирање са Тадијом Огњеновићем, једним од командира „зеленашких“ чета. Код њега смо данили више пута, и то баш кад су биле по-

²¹ Петар Миљанић је сада доктор наука и професор универзитета.

²² Нарочито је био истакнут по активности Раде С. Перовић, младић који је пошао у Пету црногорску и погинуо.

тјере за нама. Чим би добио наређење о припреми потјере, нама је поручио да тај дан будемо у близини његове куће.²³

По мјери побољшавања ситуације мијењали смо и форме рада, идући све више у ширину. Отпочели смо са масовнијим окупљањем, нарочито омладине. Тако смо у неким селима заказивали сијела, на која је долазило и по 40 омладинаца и омладинки. То је било могуће у засеоцима у којима су све куће биле наклоњене НОП-у (Капавице, Бусак, Црни Куку). На тим сијелима пјеване су партизанске пјесме и играна борбена кола, а у прекидима смо читали вијести са фронта или говорили о успјесима партизана у Босни и стању на фронтovima. По томе какво је расположење на тим скуповима, по колима и пјесмама, стање је личило оном на слободној територији. Омладинци су чували страже око куће у којој смо одржавали таква сијела. На примјер, у кући Лазара М. Копривице на Црном Куку одржали смо такво сијело, без обзира на то што она није била удаљена од сједишта жандармеријске станице више од 50 метара. Нико од жандарма није ни покушао да интервенише, јер је знао какво је опште расположење. Очигледно је да је и међу њима било оних који су се само вјешто закамуфлирали и склонили главе, често остављајући широм отворена врата за излаз на обадвије стране.²⁴

Једна од особитих погодности за популарисање линије ПНО-а у Бањанима била је у томе што су се још од почетка на тој линији нашли угледнији и утицајнији људи, претежно старији домаћини, чија нам је сарадња умногоме помогла да придобијемо омладину и способне борце, као и да се спријече масовније репресалије од стране окупатора и његових сарадника.²⁵

²³ Тадија Огњановић је, на примјер, једно вријеме у 1941. години био комесар партизанске чете, иако није био члан КПЈ. Касније је умјесто њега постављен један комунист из другог мјеста — Матија Килибарда. У томе су испољавани облици секташтва, јер се показало да је најбоље стање било у оним срединама у којима је Партија успјела да организује ћелије и да тим кадровима повјери руководећа мјеста у сеоским јединицама.

²⁴ На Црном Куку је постојала станица националистичке милиције. Њен командир је једно вријеме био Тодор Орбовић. Он је редовно обавијештавао Јосифа Н. Копривицу и Павла Орбовића ако је из команде стигла потјерница за њим. Тако су они нашли заштиту код човјека који је био најпозванији да их хапси.

²⁵ Од почетка НОБ-а нашли су се на страни НОП-а сви претежно старији угледнији људи, који су били од утицаја на средину: Јован Баћовић, Аким Баћовић, Ђоко Баћовић, Лука Баћовић, Јован Глиговић, Миле Ђ. Ераковић, Јован И. Ераковић, Радован С. Ераковић, Јошо Ђ. Ераковић, Ђорђије М. Ераковић, Павле М. Ераковић, Васо Ј. Ераковић, Јован Ђукановић, Зарија И. Копривица, Јосиф Н. Копривица, Андрија Ј. Копривица, Лазар М. Копривица, Ристо Ј. Килибарда, Ристо Ј. Копривица, Косто М. Копривица, Обрен С. Копривица, Крсто, С. Копривица, Тодор Ј.

Рад на обнови партијске организације

Највидљивији успјех у раду илегалних партијских радника у Бањанима састојао се првенствено у томе што је до краја 1942. године обновљен рад партијске организације. Већ је истакнуто да су од октобра—новембра радиле три партијске ћелије на овом терену.

Одласком партизана за Босну сви физички здрави људи — чланова КПЈ углавном су пошли са овог терена. Они који су због физичких недостатака или болести остављени за рад на окупираној територији још од првих дана су похапшени и предати Италијанима. Један од комуниста на којег смо највише могли рачунати одмах по повратку био је Радован С. Килибарда, који је као тежи рањеник био сакривен. С јесени 1942. године поставили смо себи као најхитнији и најважнији задатак обнову партијске организације од најпоузданијих, претежно млађих сарадника НОП-а. Никако нијесмо могли да успоставимо везу са неким од чланова ОК КПЈ Никшић, па смо одлучили да самоницијативно примамо нове чланове и да тако стварамо могућност за њихово несметано дјеловање у сваком крају Бањана и пошто падне снег, када ће кретање бити отежано. На тај начин су наше три новоформиране ћелије — на Тупану, на Буску и у Копривицама — крајем 1942. године већ окупљале двадесетак чланова и кандидата за чланове КПЈ.²⁶ Они су одмах наставили с активним радом по свим линијама, који се никако није прекидао током зиме и прољећа 1943. године. Од значаја је истаћи да су се око ових ћелија окупили истакнути омладинци, који ће касније постати је-

---

Копривица, Тодор Ј. Копривица, Васо И. Копривица, Ђорђије А. Килибарда (са браћом), Митар М. Килибарда, Гојо П. Килибарда, Вукота Ј. Килибарда, Стојан М. Килибарда, Коста и Марко Ђ. Килибарда, Костадин Комненовић, Максим Лучић, и др Нико Миљанић, инг. Павле Миљанић, Ђуро Живков Миљанић, Јован П. Миљанић, Томо Мићовић, Стеван Мркајић, Илија Мирковић, Мирко Мирковић, Симо Ђ. Мирковић, Тодор Б. Миловић, Тривко Миловић, Павле Орбовић, Васиљ Перовић, Спасоје Перовић, Максим Перовић, Андрија Поповић, Михаило Поповић, Мирко Пејовић, Јеврем Пејовић, Никола Зечевић, Тодор Зечевић, Филип Сарић, Андрија Матовић, Шпиро Огњеновић и други.

²⁶ Крајем 1942. године били су организовани у поменуте три ћелије слjedeћи комунисти: на Буску — Војин Банићевић секретар, Душан Н. Миљанић и Лазар Ераковић, истовремено су кандидати за чланове у Копривицама били — Васо Ј. Копривица, Крџун К. Копривица, Сава С. Копривица, Коле Ј. Копривица, Јован А. Копривица, Васиљ З. Копривица, Лука (Драгован) Т. Копривица, Лука П. Копривица, на Тупану — Душан Ј. Ераковић, Новица Ђ. Ераковић, Војин Самарџић, а кандидати за чланове КПЈ су били: Душан Н. Килибарда, Душан В. Килибарда и Марко Ђ. Килибарда.

згро за формирање актива Скоја и Усаоја. Створена је читава мрежа сигурних веза за пребацивање вијести и другог пропагандног материјала, као и за прихват илгалаца с других терена. Од ових омладинаца припремљени су добровољци који су попуњавали партизанске бригаде од друге половине 1943. године до краја рата. Састанцима ћелија смо обично присуствовали Матија и ја, при чему смо настојали да их организационо учврстимо и да рад са њима буде што садржајнији. Практиковали смо да дајемо конкретна задужења, о чијем извршењу се на наредном састанку извјештавало. Људи су били до краја самокритични и отворено су говорили о слабостима и својим и других. Приликом пријема једне групе у КПЈ у Копривицама, састанку је присуствовао и Чиле Ковачевић,²⁷ који је тих дана био пред потјерама избјегао из Грахова. На свечаним састанцима приликом пријема нових члаова обично је дуже говорено о томе какав треба да буде комуниста и који су његови задаци. На тај начин свечаност је добијала у квалитету, па је остајала и трајном сјећњу новопримљених чланова. Према исказаном расположењу и нагло пораслом угледу комуниста, особито након већих успјеха на Источном фронту и појачане вјере у побједу савезника, тих дана је било могуће и знатно више омасовити партијске ћелије. Међутим, бојали смо се да не пренаглимо, па је сваки кандидат дуже времена провјеран на новим задацима.

Тек после је Сутјеске, по доласку Бошка Ђуричковића за секретара ОК КПЈ Никшић²⁸ и после је његовог обиласка Бањана, приступили смо масовнијем проширивању мреже партијских ћелија и пријему у КПЈ већег броја припремљених и одаких сарадника НОП-а. Формиране су нове ћелије у Дубочкама, Сомини, Петровићима, Подукату и на Велимљу.²⁹

Сви новопримљени чланови КПЈ су током читавог рата били активни. Многи су погинули у разним јединицама НОВ. Ћелија на Буску, чији је секретар био Војин Бановић, одиграла је веома важну улогу, успјешно рјешавајући низ задатака. Она је у току зиме 1942/43. године прихватила и склонила групу илгалаца, међу којима су били и неки чланови ОК КПЈ Никшић. Захваљујући добро организованом раду на Буски и околини, ово мјесто је постало један од најважнијих пунктова за везу Црне Горе са Херцеговином. Везе су почињале од Буска преко Мужевица, Дубочака, Копривица и Врбица, према Херцеговини. Поред

²⁷ Чиле Ковачевић, народни херој, једно вријеме био на илгалном раду у Грахову, али је због сталних потјера морао да пође у Босну. Неколико пута се враћао по задатку и успостављао везу са ПК КПЈ за Црну Гору. Умро после је рата.

²⁸ Бошко Ђуричковић био је секретар ОК КПЈ Никшић кратко вријеме током љета 1943. године.

²⁹ У новоформиране партијске ћелије примљено је преко 30 другова, тако да их није могуће све набројати.

овог, постојао је и један други правац, који је ишао од Вардара преко Д. Тупана, Велимља, Копривица и даље ка Врбици. Ове везе су беспрекорно функционисале и остале неоткривене током читавог илегалног периода.³⁰

Готово у сваком селу били смо успоставили сарадњу до тог степена да су партизанске породице биле спремне на сваку моралну и материјалну подршку НОП-у. По правилу, и ако је за то била посебна потреба, сваки члан породице био је готов да обави постављене задатке: курирске, пратилачке, снадбјевачке, пропагандне и сл. Праћење илегалца који су пролазили преко Бањана повјеравали смо понекад и друговима који су по задатку остајали као војници националистичке команде на дужностима у жандармеријским станицама. Преко њих смо, иначе, редовно добијали поуздане информације о четничким акцијама.³¹

Од посебног је значаја била рано успостављена сарадња илегалца са др Ником Миљанићем, који је тада с породицом живио у Бањанима.

Везе са илегалцима сусједних општина

Прва и најјача веза са илегалцима са сусједних подручја остварена је са друговима из вучедолске општине, Бјелицама, илегалцима и партијским радницима из Врбице.³² Они су организовали слушање, умножавање и растурање вијести, које су нам редовно слали. Преко њих су стизали и први материјали од Врховног штаба из Босне, који су слали у Црну Гору. Исто тако, из Црне Горе курири, пошта и појединци су преко нас праћени до Врбице; одакле су они преузимали даљу бригу до веза у Херцеговини. Са илегалцима из Врбице имали смо редовну везу чак и док смо се налазили у затвору на Велимљу. По изласку из затвора често смо одлазили код њих на разговоре и савјетовања. Касније, нарочито у периоду IV и V непријатељске офанзиве, састајали смо се и заједнички доносили одлуке и координирали акције. Резултат таквих договора био је и велики збор симпатизера НОР-а, одржан крајем маја 1943. године у Братошћу, о чему ће бити говора касније.

³⁰ О илегалним везама могла би се написати читава књига. Оне су цијело вријеме беспрекорно функционисале. Није било случаја провале, нити пада у руке квислинзима или окупатору упућене пошиљке, нити пак издавања лица које је имало да се путем тих веза доведе до циља.

³¹ Зборник НОР, III, 5, док, 144.

³² У Врбици су током читавог периода остали у илегалству Јеврем Бјелица и Јанко Бјелица. Иначе читаво ово село је било на страни НОП-а, па је зато и називано Малом Москвом и паљено од стране четника и окупатора. Полулегално су радили: Јефто, Роко, Обрад, Игњат, и други.

На другој страни наше општине имали смо честу везу са илегалцима из рударско-трепачке општине, са Шпиром и Данилом Мићуновићем. Повремено смо се састајали и са другим илегалцима ове општине, Владом Видовићем, Чолаковићима, Балетићима и другима. Непосредно последије бјекства из затвора повезали смо се са Мандићима, и са њима смо провели у Његошу неколико дана. Особито је била успјешна сарадња коју су комунисти са Буска остварили са сусједним селима (Трепча, Смдруша, Церовица). Група илегалаца која је отела Мија Балетића, привремено се потом склонила на терену Бањана.

Током зиме 1942/43, године више другова из Херцеговине је пред потјерама нашло склоништа на терену Бањана.

С граховским илегалцима смо успоставили везу тек пошто су отуда пред потјерама избјегли Чиле Ковачевић и Јошан Даковић. Јошан Даковић је остао прикривен на Тупану, у кући Коста Ђ. Килибарде, неколико мјесеци у периоду најтежих страдања илегалаца у Грахову.

Војо Ковачевић је долазио код нас у својству члана ОК КПЈ Никшић. Он је, колико се сјећам, у новембру 1942. године покушао да се преко Бањана врати у Грахово, али му на том терену није било могуће остати, па је везама преко Бањана и Врбнице отишао за Босну.

Прва веза бањских илегалаца са ОК КПЈ Никшић остварена је крајем новембра 1942. године. Заказан је био састанак у Дубравама ком Горњег Поља. На путу до Милочанске групе у Злој гори водич је био Војин Делибашић,³³ а од Зле горе до Дубрава Радосав Милић, у Дубравама, колико се сјећам, тада су били на окупу чланови ОК КПЈ Никшић: Вељко Зековић, Војо Николић, Војо Ковачевић, Данило Бојовић, и др.³⁴ Том приликом сам опширно реферисао о стању у Бањанима, о поступцима четничких власти и сл. Образложио сам случајеве падања у затвор свих партијаца, о раду у затвору, нашем бјекству, обнови рада партијских ћелија, о формањама рада. На крају састанка чланови Окружног комитета су одобрили наш рад без замјерки и дали нам упутства за даљи рад. Прихваћен је договор о будућим везама и о редовном извјештавању о стању на терену. Касније смо зајста често испомагани обиласцима чланова ОК Вељка Зековића, Миленка Ђуровића, Воја Николића, Воја Ковачевића и других,

³³ Војин Делибашић био је један од сарадника у систему повјерљивих веза у илегалном периоду. Био је илегалац, спретан, поуздан и храбар.

³⁴ Тада су ОК КПЈ Никшић сачињавали: Вељко Зековић, Војо Николић, Војо Ковачевић, Данило Бојовић, Мухарем Асовић, Током илегалног периода убијени су од стране четника Бојовић и Асовић.

Рад илегалца на организацији СКОЈ-а и омладине

Основна снага на коју се малобројна бањска партијска организација ослањала у свом раду била је омладина. Највећи број скојеваца, који је послѣје одласка у партизане за Босну 1942. године остао на терену, за читаво вријеме био је вјеран линији НОП-а и активно је сарађивао са илегалцима. Чим је поново оживио рад партијских ћелија, већи број омладинаца се активно укључио у њ, извршавајући курирске, обавјештајне, снабдјевачке и друге задатке. Омладинци неких граничних бањских села су под веома тешким временским и другим условима прихватили, збрињавали, чували, пратили и прехрањивали илегалце из других општина, који су често пред потјерама налазили уточишта у Бањанима.

Скојевска организација није функционисала преко конкретно оформљених актива СКОЈ-а све до касног прољећа 1943. године. Свеобухватнији рад на стварању скојевских актива уследио је у јуну 1943. године, тј. након формирања Рејонског комитета КПЈ.³⁵ Тада је формиран и општински комитет СКОЈ-а.³⁶

У току јула и августа 1943. године формиран су активи СКОЈ-а у овим мјестима: 1. Бусак — Церак — Мужевице — Брезова Дола, 2. Церовица — Смрдуша, 3. Горњи Тупан, 4. Миљанићи и Доње Копривице, 5. Горње Копривице, 6. Горње и Доње Дубочке, 7. Петровићи и 8. Велимље. Ових осам актива СКОЈ-а постало је наша ударна снага, особито послѣје капитулације Италије, у септембру 1943. године. Око њих се, као око неког магнетног језгра, формирао масован скојевски и омладински покрет у Бањанима.

Овако успјешно и широко организован рад са омладином много је допринио добровољном укључивању великог броја омладинаца у Пету црногорску бригаду послѣје њеног доласка у Црну Гору, у септембру 1943. године. Тих дана се преко 100 омладинаца из Бањана укључио у јединице ове наше прослављене, али у великим маршевима и непрекидним борбама тада бројно смањене и ослабљене бригаде. Већи број ових омладинаца се иста-

---

³⁵ Чланови Рејонског комитета КПЈ Бањани — Грахово били су: Шпиро Мићуновић, секретар, Михаило — Милан С. Килибарда, Дара Чокорило, Ристо Алексић, Вука Балетић, Саво Вујачић, Душан Н. Миљанић.

³⁶ Општински комитет СКОЈ-а сачињавали су: секретар Лука Т. Копривица, Машан Марковић, Новица Браковић, Пејо Копривица, Лазо Радовић, и др. Из опрезности нијесу пријављени спискови чланова СКОЈ-а све до капитулације Италије. Због тога је, без посебног испитивања појединих другова који су руководили, немогуће знати имена свих чланова СКОЈ-а у том периоду.

као у борбама које је до краја рата водила Пета бригада, многи су погинули на ратним бјојштима, а преживјели су крај рата дочекали претежно у чину официра ЈНА.

О активностима илегалца у периоду IV и V непријатељског офанзиве (јануар — јун 1943. године)

Четници су још почетком 1943. године отпочели припреме за мобилизацију људи у циљу стварања бројних јединица које су имале да спријече повратак партизана из Босне у Црну Гору. У Бањанима се ова активност осјећала, али знатно слабије него на подручју на којем је имао власт Бајо Станишић. Но, ипак су његови сарадници и четнички експоненти чинили све да прикупе што већи број „добровољаца“ и пошаљу их према Босни, у борбу против партизана. У редовима „добровољаца“ налазио се већи број заведених сељака.

Чим смо сазнали за ове четничке намјере, предузели смо врло активан рад на одвраћању заврбованих и заведених, предочавајући им срамотну улогу коју ће да одиграју и опасност која их након тога чека. С друге стране, сјајна побједа Црвене армије код Стаљинграда, као и вијести о успјесима партизана у борбама широм Југославије, све више су допирали до људи на терену, па је и то учинило да се ова четничка акција у Бањанима сведе на минимум. Позиву се одазвало једва педесетак људи, од којих је једна трећина била са Петровића. Ове четнике је предводио Симо М. Ераковић.³⁷ Но, на Неретви је наступило такво расуло и паника међу четницима да је већина њих безглаво добјежала у Бањане. Приликом бјекства преко Херцеговине ширили су панику и деморализацију, тако да су више користили него штетили партизанима. То је симпатизерима НОП-а још више улило наду у скори долазак партизана у брзу побједу.³⁸

„Зеленаши Кртса Поповића су били запосјели црногорску границу на Троглаву према Херцеговини. Ту их је било преко 1.000, Они су покушали да организују фронт и тиме спријече продор партизана. У редовима „зеленаша“ био је велики број присилно мобилисаних сарадника НОП-а. То нам је омогућило да у овој шареној скупини створимо панику, уносећи пропаганду и организујући разне саботаже и диверзије. О војничкој

³⁷ Приликом повратка са Неретве, Симо М. Ераковић је јавно говорио да су партизани таква сила којој се нико неће моћи супротставити. То је уносило панику у четничке редове, особито од када се ова његова тврђња обистинила у великој побједи коју су над бројним окупаторским и четничким снагама однијели партизани на Јаворку маја 1943. године.

³⁸ Да је крајем априла и почетком маја 1943. године кроз Бањане наишла Пета црногорска бригада, прикључио би јој се велики број припремљених омладинаца и сарадника НОП-а.

спремности ове војске најбоље говори овај податак. Два наша илегалца (Матија Килибарда и Игњат Вјелица) прешла су тих дана кроз „зеленашке“ положаје на Троглаву и отпутовали у штаб Пете црногорске бригаде, који је тада био у Гацку. На том путу су их пропратили наши сарадници који су припадали „зеленашкој“ војсци. Да је том приликом Пета бригада једним крилом захватила Бањане, вјерујем да јој „зеленашка“ војска не би дала никакав отпор. Бригада се тада још могла ојачати већим бројем бораца са овог подручја. Иначе, тих дана је неколико омладинаца из Бањана (из села Сомине) самоиницијативно пошло у јединице Пете бригаде, јер су им биле близу. „Зеленашка“ војска је напустила положаје у приличном нeredу. То су искористили комунисти у Горњим Бањанима, па су разоружали неколико група и појединаца. Неколико војника из „зеленашке“ јединице Бока Дрецуна је преко Луке Копривице и Благоте Килибарде успоставило везу са нама, тако да смо их прикључили јединицама Пете бригаде непосредно пред почетак V непријатељске офанзиве.

Велики пораз на Неретви унио је панику у четничке редове. Због тога су њихове вође добиле задатак да тај утисак поправе и са неколико енергичних акција застраше становништво, а униште и похватају илегалце и интернирају симпатизере НОП. На Велимљу је донесен план да се групе одабраних и добро наоружаних четника сваке ноћи упућују у патроле и засједи на мјеста вјероватно пролаза илегалца. Вршени су претреси кућа појединих сарадника НОП. Једна од таквих група, предвођена Душаном С. Миљанићем, бившим тјелохранитељем Милана Стојадиновића, пошла је ноћу кући Душана М. Миљанића, са циљем да га ухапси или убије. Те ноћи се у кући Душановој затекао Војо Николић, члан ОК, у пратњи илегалца Милована Мандића, из Трепача, У покушају хапшења Душана и злостављања његове мајке, илегалци су успјели да ову групу четника растјерају, при чему је убијен љотићевац Душан С. Миљанић. Том приликом је теже рањена Душанова мајка Новка, као и два четника из патроле. Сјутрадан су четници опљачкали и спалили Душанову кућу. Његова храбра мајка Новка, иако теже рањена, ожалошћена за сином Блажом, који јој је погинуо на Пљевљима, без крова над главом, јединог сина Душана је храбрила да настави борбу и освету. Интервенцијом др Ника Миљанића, ова старица је тада спасена сигурне смрти. Послије ове неуспјеле акције четници су престали са засједама, јер се више никоме није ишло на илегалце.

Послије сјајне побједи партизана на Јаворку, почетком маја 1943. године, у четничким редовима је наступило право расуло.

Почетак V непријатељске офанзиве дошао је за све нас изненадно. Појава Њемаца преко Црквица, Сомине, и Дубочака

толико је уплашила народ да су сви, изузев најстаријих особа које се нијесу могле кретати, напустили домове и побјегли у планине — Његош и Сомину. Испред Њемаца склањали су се и четници.

На неколико дана прије почетка V непријатељске офанзиве, ОК КПЈ Никшић послао је илегалцима из Бањана поруку да пођу на савјетовање које је требало да се одржи на Ивању. У непосредној близини Ивања налазио се тада и штаб Пете црногорске бригаде. Дан уочи почетка V офанзиве, Сава Ковачевић³⁹ и Вељко Зековић⁴⁰ дали су задатак Петру Комненићу,⁴¹ Матији Килибарди и Михаилу Килибарди да се врате на терен Бањана и Вучјег Дола и формирају једну борбену јединицу чији би задатак био да дејствује првенствено на комуникацији Билеће — Гацко. Они су, вјероватно, тада располагали подацима о покретима окупаторских јединица овом комуникацијом са циљем опкољавање групације оперативних партизанских јединица које су продирале у Црне Гору. Приликом повратка у Бањане, ова тројица илегалаца су зановили у присојној страни планине Његош. Чим је свануло, примијетили су непрегледну дугу колону Њемаца са већим бројем товарних коња. Ова колона се кретала Златном страном ка Буску. Илегалци су одмах схватили о чему се ради, па су се договорили да пожуре са извршењем задатка. Већ након седам дана у Братогошту је окупљено преко 80 бораца из бањске и вучедолске општине, спремних да ступе у акцију. На овом скупу је донесена одлука да се комуникација Билећа — Гацко стално држи под контролом и да се ноћу повремено изводе акције на окупаторске колоне и појединачна возила која туда буду пролазила. Убрзо је изведена једна таква диверзантска акција, која је проузроковала покрет једне комбиноване окупаторско-квислиншке јединице са циљем одмазде, паљевине изразитог партизанског села Врбице. То је било 7. јуна 1943. године.

Непосредно уочи овог упада окупаторско-квислиншке јединице у Врбицу, група бораца из вучедолске општине се припремала за напад на штаб четничког војводе Петра Баховића, који се тада налазио у једном селу изнад Билеће. Тако је ова планирана акција осујећена, јер је поменута група комуниста одмах прихватила борбу и разбила ову јединицу. Борцима су почели да прискачу самоиницијативно људи из сусједних села, па је након неколико часова ова колона морала да се у нeredу повуче у правцу Планае, претрпјевши веће губитке, око 37 мртвих и ра-

³⁹ Сава Ковачевић је тада још био командант Пете црногорске бригаде.

⁴⁰ Вељко Зековић је тада био секретар ОК КПЈ Никшић и члан ПК КПЈ за Црну Гору и Боку.

⁴¹ Петар Комненовић, бив. командант Бањско-вучедолског батаљона, био је по задатку враћен на терен, у циљу мобилисања људства.

њених (партизани су имали 1 мртвог и 4 рањена). Међутим, Нацисти и усташе су у знак одмазде за овај пораз у Доњој Врбици направили прави покољ недужног становништва. Тамо су на брзину похватили 17 особа (већином стараца, дјеце и жена) затворили их у зграду основне школе, покљали и побили пиштољима, а затим су зграду запалили.⁴²

Значај ове акције огледа се првенствено у томе што је изведена у најтежим данима, док је вођена битка на Сутјесци и Зелентори, и то у дубокој позадини, држаној „под контролом“ окупаторских и квислиншких јединица.⁴³

Убрзо послје битке на Сутјесци у Бањанима се окупио већи број партизана из Пете црногорске бригаде, међу којима је био и извјестан број рањеника. Ту су се нашли и Иван Милутиновић и Блажо Јовановић, заједно са партијским руководством, претежно из ОК КПЈ Никшић, враћеним да раде на терену Црне Горе.

Остали су ту неколико дана, гдје су се одморили и нахранили добровољним прилозима, које су нарочито у стоци давали сељаци из околине. Рањени руководиоци, као Вујадин Поповић и Спасо Дракић, смјештени су код познатих домаћина, гдје им је обезбијеђена љекарска помоћ.

Већ крајем јуна свакодневно су пристизале групе заосталих рањених партизана са Сутјеске. Због тога је од стране другова из ПК и ЦК који су се тих дана нашли на терену Бањана дата директива да се одмах организује прихват рањених и изнемоглих бораца, да им се укаже љекарска и друга помоћ и да се сачувају од окупатора и квислиншких јединица. Морало се радити брзо, па се готово читав терен горњег дијела Бањана претворио у партизанску болницу. Др Нико Миљанић је даноноћно крстарио и указивао љекарску помоћ рањеницима. Организовано је прикупљање хране од сељака, и то на добротворној основи. Тако су се изнемогли или рањени борци могли на миру одмарати. Народ је рањенике топло прихватио, тако да се може рећи да је у ову акцију било укључено готово читаво становништво горњих Бањана и на путу даље према Рудини и Цуцама. Омладина Бањана је тих дана спремно и организовано прихватала све постављене задатке.⁴⁴

Убрзо послје битке на Сутјесци, у Бањане се вратило и десетак бораца из састава Пете црногорске бригаде. Зато смо одлучили да позовемо тридесетак комуниста и скојеваца и да

⁴² О овом масакру окупаторско-квислиншких бандита писао је и Јефто Ђелица, један од комуниста из Врбице, који је непосредно руководио акцијом протјеривања ове јединице у правцу Планае.

⁴³ На мјесту гдје је изведена ова акција подигнута је спомен-чесма са спомен-плочом.

⁴⁴ У редовима омладинаца — сарадника НОП-а био је завладао невиђени ентузијазам. Постављени задаци су извршени без икаквог опирања, јер су ћелије КПЈ и активи СКОЈ-а радили беспрекорно.

заједно са повратницима са Сутјеске образујемо чету од око 50 бораца. Тако је већ у јулу у Бањанима формирана јединица која се кретала тереном, одржавајући скупове по селима и ширећи истину о партизанима, истовремено најављујући њихов скори повратак и разобличавање четничке лажи о тобожњој потпуној пропасти партизана. Ова јединица је убрзо постала једина и главна војничка и политичка снага у Бањанима, јер је средином љета дошло до разоружања националиста од стране италијанске команде, која је предвидјела скори пад фашистичке Италије.⁴⁵ Тако су створени услови за готово несметан рад партизана на подручју Бањана.

У циљу мобилисања што већег броја бораца, донесена је одлука да се једном координираном акцијом заузме Велимље, као административни центар Бањана. Требало је што више бораца ангажовати за сву акцију. Зато су одржани зборови по селима. Нарочито су били масовни зборови у Копривицама и на Тупану. На збору, одржаном средином августа у Штрпцима (Тупан), поред Михаила Килибарде говорио је и стари Митар М. Килибарда.⁴⁶ Он је позвао све Тупањане да поново узму пушке у руке и допринесу што бржој побједи и слободи. Преко 30 омладинаца јавило се да одмах ступи у јединицу. Пошто већина њих није имала оружје, донијели смо одлуку да изненадно ноћу извршимо напад на жандармеријску станицу у Петровићима и појединце у том селу који су се истицали као четници. Акција је, уз помоћ неколико бораца са Петровића, у потпуности успјела. Сви добровољци су добили оружје, па се могло приступити акцији ослобођења Велимља. Пошто сада није било потребно чекати на прикупљање бораца из осталих села из Бањана, Тупањани су изненадно упали у Велимље, којом приликом је 5—6 четника заробљено, а остали су се разбјежали. Нигдје у близини није било партизанских јединица, нити је очекиван скори повратак Пете црногорске из Босне, па смо након неколико дана дошли до закључка да би било корисније да напустимо Велимље и крећемо се тереном, како бисмо брже бројно јачали јединицу и боље политички дјеловали. Управо у тренутку кад смо хтјели да напустимо Велимље, стигло нам је обавјештење да се Пета бригада

⁴⁵ Илегалци су на више мјеста разбили акцију предаје оружја окупатору. Обично су људи умјесто новог предавали старо оружје или чак само дјелове оружја, а задржавали су ново. Намасовније су предали оружје Мацаварани, због чега су касније, искмијани, па су поново били наоружани од стране четника. То је учинило да се из овога села нађе међу четницима знатно више људи него из других.

⁴⁶ Митар М. Килибарда је једно вријеме био предвођеник општине, али је током читавог периода био на страни НОП-а. Он је на свим скуповима говорио: „Побиједиће онај с ким је омладина“. Др Нико Миљанић и Митар Килибарда су одиграли значајну улогу у спасавању једне групе сарадника НОП-а, коју су Италијани на препад похватали и спровели на Вилусе у љето 1943. године. У 1943. и 1944. години више пута је зостављан од стране четника.

налази у близини Гацка и да креће према Црној Гори. Одмах смо јој послали курире у сусрет, са обавјештењем о стању у Бањанима и јачини јединица у заузетом Велимљу. Уговорили смо да се одређенога дана сретнемо на Црном Куку, гдје је требало да се одржи племенски збор, који је сазвао Косто Радовић, са циљем да се постигне договор о ставу према партизанима чије се наступање очекивало, у намјери да се олакша положај јединица и др. Али приликом појаве партизанске колоне из правца Сомине људи су се разбјежали, јер су поједини унијели панику, па је тако ова идеја пропала. Међутим, доласком јединица Пете црногорске бригаде, које су ушле у ослобођено Велимље 20. септембра 1943. године, створени су услови за укључивање једног броја добровољаца и протјеривање четника у правцу Вилуса. Тако се Бањска партизанска чета прикључила акцији протјеривања четника и извлачења магацина муниције са Вилуса. То је било у склопу са *стратешког* задатка прихвата и извлачења бројних снага италијанске дивизије »Taurinense«, којима је пријетила непосредна опасност од Њемаца, а које су се биле повукле на сектор Кривошија и Бијеле горе. Огромна количина муниције пребачена је на Велимље, али је усљед притиска четничких снага са подручја Зубаца, Кривошија, и Бањана морала бити донесена одлука да се магацин запали и не дозволи четницима да га се докопају. Јединице Пете црногорске бригаде су пошле преко Његоша у правцу Никшића, док се Бањска чета повукла у правцу Сомине. Међутим, бројне четничке снаге су ову акцију биле координирале, па су из правца Голије пристигле јединице четничког „војводе“ Попа Перишића. Циљ им је био да се овлада територијом Бањана и тиме онемогући веза између Херцеговине и Црне Горе. Пошто главнина четника није са Велимља продужила за Бањском четом у правцу Сомине, то су се и четници попа Перишића повукли према Гацку последије краће борбе са нама.

Након неколико дана дјелови Пете бригаде су се поново вратили преко Његоша, па је створен план о поновном протјеривању јединица итал. дивизије »Taurinense«. Тада су већ били прихват јединица итал. дивизије „Тауринезе“ Тада су већ били створени услови за формирање Бањско-вучедолског батаљона, од добровољаца који су се јавили, поред оних који су пошли у Пету црногорску бригаду. Бањско-вучедолски батаљон је као теренска јединица успјешно одолијевао доста честим покушајима четника да у концентричном нападу ликвидирају ову јединицу. Послије капитулације Италије горњи дио Бањана је увијек био под контролом ове јединице. То је омогућило да се у Дубочкама, а касније и на Велимљу, отвори партизанска болница којом је руководио др Нико Миљанић. Он је формирао санитарску екипу, која је вршила прихват и лијечење рањеника са ширег подручја,

претежно из херцеговачких јединица. Треба истаћи да су Бањани једно вријеме послужили Десетој херцеговачкој бригади, а онда и Двадесетдеветој херцеговачкој дивизији, као база са које су јединице одлазиле у операције. Др Нико Миљанић је свијешћу великог родољуба и хуманисте, уз ријетко пожртвовање и храброст, у веома тешким временским и комуникацијским условима, дању и ноћу, кад год је то било потребно с ножем искусног хирурга и великог дијагностичара ишао свуда гдје је био угрожен живот било рањенику било становника ових врлетних крајева. Тако су се стекле срећне околности да је у најтежим условима у Бањанима боравио лекар највише медицинске спреме и огромне културе, дугогодишњи професор Београдског универзитета, који је обољелом становништву и рањницима пружао непрекидну помоћ.⁷⁴

ЗАКЉУЧАК

Илегални период у Бањанима (јун 1942. године — септембар 1943.) протекао је у интензивнијем политичком раду, чиме је одржан континуитет и утицај на масе, тако да је током цијелог рата растао углед Партије у народу, што је довело до поновног масовног добровољног приступања јединицама НОВ и наглог нарастања Партије и СКОЈ-а у овом крају.

Стални контакти са великим бројем људи, указивање повјерења свима који су показивали чак и мање знаке расположења према НОП-у, придобијање већег броја људи из редова привремених „националиста“ онемогућило је било какве акције окупатора, чиме је практично паралисана и окупаторска и квинслишка политика на овом подручју. Успјешно избјегнуте лијеве грешке у првој години револуције и познавање племенских и братственичких обзира и веза омогућили су илегалним партијским радницима овога краја да и у најкритичнијим данима нашега ослободилачког рата и револуције сачувају људе од пропадања, развију веома успјешну агитацију, одрже дух у народу и развијају симпатије за НОП кроз све вријеме рата. Све је то утицало да у Бањанима не дође до јачих међусобних борби, до паљења села драстичних репресалија и сличних мјера окупатора.

Бањани су показали све племените особине људи спремних да борцима за слободу ставе на располагање све што имају, по цијену великих личних жртава, а често и одговорности. Осјећања части, поноса и гостољубивости често су долазила до изражаја. Зато је о овом становништву с правом изречено много топлих и лијепих мисли у сјећањима свих који су у тим најтежим данима боравили у Бањанима.

⁷⁴ У знак захвалности за допринос његових рођака у здравственој служби родног краја, здравствена станица на Вилимљу, чији је оснивач и био, носи име др Ника Миљанића,